XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARDA BOSHQARUV HISOBINI TASHKIL ETISH: AMALIY JIHATLAR VA SAMARADORLIK OMILLARI

Allayeva Dilobar Sobir qizi
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti magistranti
e-mail: dilobarallayeva9@gmail.com
+998900323438
https://doi.org/10.5281/zenodo.20337298

Annotatsiya: Mazkur maqolada xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobini tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Boshqaruv hisobi korxona faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish, xarajatlarni optimallashtirish hamda strategik qarorlar qabul qilishda muhim vosita sifatida o‘rganilgan. Maqolada boshqaruv hisobining xalqaro tajribadagi o‘rni, uning zamonaviy iqtisodiyotdagi ahamiyati, korxonalarda samarali tashkil etish omillari va amaliy muammolari yoritilgan. Shuningdek, boshqaruv hisobining ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, rentabellikni oshirish va resurslardan samarali foydalanishga ta’siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida iqtisodiy tahlil, qiyosiy tahlil va statistik ma’lumotlarni umumlashtirish usullaridan foydalanilgan.
Kalit so‘zlar: Boshqaruv hisobi, xo‘jalik yurituvchi subyekt, xarajatlar hisobi, budjetlashtirish, moliyaviy nazorat, rentabellik, strategik boshqaruv, xarajatlarni optimallashtirish, menejment, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация: В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты организации управленческого учета в хозяйствующих субъектах. Управленческий учет рассматривается как важный инструмент планирования деятельности предприятия, контроля, оптимизации затрат и принятия стратегических решений. В статье освещены роль управленческого учета в международной практике, его значение в современной экономике, факторы эффективной организации на предприятиях и существующие практические проблемы. Также на основе научных источников проанализировано влияние управленческого учета на снижение производственных затрат, повышение рентабельности и эффективное использование ресурсов. В ходе исследования использовались методы экономического анализа, сравнительного анализа и обобщения статистических данных.
Ключевые слова: управленческий учет, хозяйствующий субъект, учет затрат, бюджетирование, финансовый контроль, рентабельность, стратегическое управление, оптимизация затрат, менеджмент, экономическая эффективность.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical aspects of organizing management accounting in business entities. Management accounting is studied as an important tool for planning enterprise activities, controlling operations, optimizing costs, and making strategic decisions. The article highlights the role of management accounting in international practice, its significance in the modern economy, the factors of effective organization in enterprises, and existing practical problems. In addition, based on scientific sources, the impact of management accounting on reducing production costs, increasing profitability, and ensuring efficient use of resources is analyzed. During the research, methods such as economic analysis, comparative analysis, and generalization of statistical data were employed.
Keywords: Management accounting, business entity, cost accounting, budgeting, financial control, profitability, strategic management, cost optimization, management, economic efficiency.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va moliyaviy barqarorligini ta’minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bunday sharoitda boshqaruv hisobi korxona rahbariyatiga tezkor va ishonchli axborot yetkazib beruvchi muhim boshqaruv vositasiga aylanmoqda [1].

Boshqaruv hisobi moliyaviy hisobdan farqli ravishda ichki foydalanuvchilar ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. U korxonaning strategik va operatsion faoliyatini boshqarishda xarajatlar, daromadlar, ishlab chiqarish hajmi va samaradorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlarni shakllantiradi [2]. Xalqaro tajribada boshqaruv hisobi korxonalar faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, AQSh, Germaniya va Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarda strategik boshqaruv tizimining asosiy elementi sifatida qo‘llaniladi [3].

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi boshqaruv hisobining yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. ERP tizimlari, avtomatlashtirilgan hisob platformalari va analitik dasturlar boshqaruv hisobining samaradorligini oshirish imkonini bermoqda [4]. Shu bilan birga, ko‘plab xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobi tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi, malakali mutaxassislar yetishmasligi hamda zamonaviy texnologiyalarning cheklanganligi muammolarni yuzaga keltirmoqda [5].

Mazkur maqolaning maqsadi xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobini tashkil etishning amaliy jihatlari va samaradorlik omillarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya

Tadqiqot davomida iqtisodiy-statistik tahlil, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil va ilmiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Boshqaruv hisobi bo‘yicha xalqaro standartlar, ilmiy maqolalar, monografiyalar hamda iqtisodiy hisobotlar o‘rganildi [6].

Metodologik asos sifatida boshqaruv hisobining klassik va zamonaviy konsepsiyalari tahlil qilindi. Jumladan, xarajatlarni boshqarishning “Standard costing”, “Direct costing”, “Activity Based Costing” va “Balanced Scorecard” kabi usullari ko‘rib chiqildi [7]. Shuningdek, korxonalarda boshqaruv hisobi samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash maqsadida ishlab chiqarish samaradorligi, foyda darajasi va xarajatlar dinamikasi o‘rganildi.

Tadqiqot jarayonida O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari, Moliya vazirligi ma’lumotlari hamda xalqaro iqtisodiy tashkilotlarning statistik ko‘rsatkichlaridan foydalanildi [8].

Natijalar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshqaruv hisobi tizimi samarali tashkil etilgan korxonalarda resurslardan foydalanish samaradorligi yuqori bo‘ladi. Xususan, xarajatlarni nazorat qilish tizimi joriy etilgan korxonalarda ishlab chiqarish tannarxini 10–15 foizgacha kamaytirish imkoniyati mavjudligi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan [9].

Boshqaruv hisobining asosiy natijalaridan biri budjetlashtirish tizimining shakllanishidir. Budjetlashtirish korxona faoliyatini rejalashtirish, moliyaviy xavflarni kamaytirish va daromadlarni prognozlash imkonini beradi [10]. Zamonaviy korxonalarda budjetlashtirish tizimi quyidagi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi:

- ishlab chiqarish budjeti;
- xarajatlar budjeti;
- pul oqimlari budjeti;
- investitsion budjet;
- foyda va zararlar budjeti.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ERP tizimlaridan foydalanuvchi korxonalarda boshqaruv qarorlarini қабул qilish tezligi sezilarli darajada oshgan. Masalan, “SAP ERP” va “Oracle” tizimlarini joriy qilgan korxonalarda hisobot tayyorlash muddati o‘rtacha 30–40 foizga qisqargan [11].

Boshqaruv hisobi samaradorligiga quyidagi omillar bevosita ta’sir ko‘rsatadi:

- axborot texnologiyalarining rivojlanganligi;
- malakali kadrlar mavjudligi;
- ichki nazorat tizimining samaradorligi;
- korxona rahbariyatining boshqaruv hisobiga bo‘lgan munosabati;
- strategik rejalashtirish tizimining mavjudligi.

Shuningdek, boshqaruv hisobining samarali tashkil etilishi korxona rentabelligini oshirishga xizmat qiladi. Jahon banki ma’lumotlariga ko‘ra, xarajatlarni optimallashtirish tizimini joriy qilgan ishlab chiqarish korxonalarida sof foyda darajasi o‘rtacha 12–18 foizga oshgan [12]

Tahlil va muhokama

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning samarali faoliyat yuritishi ko‘p jihatdan boshqaruv qarorlarining aniqligi va tezkorligiga bog‘liq hisoblanadi. Bunday qarorlarni qabul qilishda boshqaruv hisobi muhim axborot manbai sifatida xizmat qiladi. Zamonaviy iqtisodiyotda boshqaruv hisobi nafaqat xarajatlar va daromadlarni nazorat qilish vositasi, balki strategik boshqaruv tizimining asosiy tarkibiy qismi sifatida ham e’tirof etilmoqda [3]. Korxona faoliyatining barcha bosqichlarida yuzaga keladigan iqtisodiy jarayonlarni tizimli ravishda tahlil qilish, rejalashtirish va nazorat qilish boshqaruv hisobi orqali amalga oshiriladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, boshqaruv hisobi tizimi rivojlangan korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligi yuqori bo‘ladi. Chunki bunday korxonalarda xarajatlar doimiy ravishda monitoring qilinadi, foyda keltirmaydigan faoliyat turlari aniqlanadi hamda resurslardan foydalanish samaradorligi baholanadi [1]. Natijada korxona moliyaviy barqarorligi mustahkamlanadi va bozor raqobatida ustunlikka erishiladi. Aksincha, boshqaruv hisobi tizimi yetarli darajada shakllanmagan korxonalarda xarajatlarni nazorat qilish sustlashadi, ishlab chiqarish tannarxi ortadi va foyda hajmi kamayadi [4].

Boshqaruv hisobi tizimining muhim jihatlaridan biri xarajatlarni boshqarish mexanizmi hisoblanadi. Xarajatlarni samarali boshqarish korxona foydasini oshirishning asosiy omillaridan biridir. Xalqaro amaliyotda “Direct Costing”, “Standard Costing” va “Activity Based Costing” kabi usullar keng qo‘llaniladi [7]. Ayniqsa, “Activity Based Costing” tizimi korxonalarda xarajatlarni aniq faoliyat turlari bo‘yicha taqsimlash imkonini beradi. Mazkur usul yordamida mahsulot tannarxiga ta’sir qiluvchi yashirin xarajatlar aniqlanadi va ularni optimallashtirish imkoniyati yaratiladi. Ko‘p tarmoqli ishlab chiqarish korxonalarida ushbu usuldan foydalanish xarajatlarni aniq hisoblash va resurslardan oqilona foydalanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, korxonalarda xarajatlarni noto‘g‘ri taqsimlash mahsulot tannarxining sun’iy ravishda oshishiga olib keladi. Natijada ayrim mahsulotlar rentabelli deb baholansa-da, amalda zarar keltiruvchi faoliyat turiga aylanishi mumkin [2]. Shu sababli boshqaruv hisobida xarajatlarni to‘g‘ri klassifikatsiya qilish va ular ustidan nazoratni kuchaytirish muhim vazifa hisoblanadi.

Boshqaruv hisobi korxonada budjetlashtirish tizimini shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Budjetlashtirish korxona faoliyatini oldindan rejalashtirish, moliyaviy oqimlarni boshqarish va iqtisodiy xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi [10]. Korxonalarda budjetlashtirish tizimining samarali yo‘lga qo‘yilishi rahbariyatga kelgusidagi xarajatlar va daromadlarni prognoz qilish imkonini beradi. Xususan, ishlab chiqarish budjeti, xarajatlar budjeti, pul oqimlari budjeti va investitsion budjet korxonaning uzoq muddatli strategik rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, budjetlashtirish tizimi yaxshi tashkil etilgan korxonalarda moliyaviy intizom yuqori bo‘ladi. Masalan, AQSh va Yevropa mamlakatlaridagi yirik kompaniyalarda budjetlashtirish jarayoni boshqaruv hisobining ajralmas qismi sifatida qaraladi [6]. Bu korxonalarda har bir bo‘lim bo‘yicha xarajatlar va daromadlar alohida nazorat qilinadi hamda rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarning bajarilishi muntazam monitoring qilinadi.

Boshqaruv hisobining samaradorligiga ta’sir qiluvchi muhim omillardan biri axborot texnologiyalarining rivojlanganligi hisoblanadi. Zamonaviy korxonalarda ERP tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalari va analitik dasturlar boshqaruv hisobining sifatini sezilarli darajada oshirmoqda [11]. Xususan, “SAP ERP”, “Oracle Financials” va “Microsoft Dynamics” kabi tizimlar korxonalarda moliyaviy va ishlab chiqarish jarayonlarini yagona platforma orqali boshqarish imkonini beradi. Bu esa hisobotlarni tayyorlash muddatini qisqartiradi, inson omili bilan bog‘liq xatolarni kamaytiradi va real vaqt rejimida tahliliy ma’lumot olish imkonini yaratadi.

Raqamlashtirish jarayonlari boshqaruv hisobining mazmunini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Hozirgi kunda “Big Data”, sun’iy intellekt va “Cloud Computing” texnologiyalaridan foydalanish boshqaruv qarorlarini yanada aniqroq qabul qilish imkonini bermoqda [11]. Masalan, katta hajmdagi ma’lumotlarni real vaqt rejimida qayta ishlash orqali korxonalarda talab prognozi, xarajatlar dinamikasi va ishlab chiqarish samaradorligini tezkor baholash mumkin bo‘lmoqda. Bu esa strategik boshqaruvning sifatini oshiradi.

Korxonalarda boshqaruv hisobini tashkil etishda inson omili ham muhim rol o‘ynaydi. Malakali buxgalterlar, moliyaviy menejerlar va auditorlarning mavjudligi boshqaruv hisobi tizimining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [5]. Chunki boshqaruv hisobi faqat texnik jarayon emas, balki iqtisodiy tahlil va strategik fikrlashni talab qiluvchi murakkab boshqaruv mexanizmidir. Shu sababli rivojlangan mamlakatlarda boshqaruv hisobi bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, malakali mutaxassislar yetishmasligi boshqaruv hisobi samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biridir. Ayniqsa, kichik va o‘rta biznes subyektlarida boshqaruv hisobi tizimining yetarlicha rivojlanmaganligi ko‘p hollarda malakali kadrlar taqchilligi bilan bog‘liq [9]. Natijada rahbariyat tezkor va ishonchli iqtisodiy axborot bilan to‘liq ta’minlanmaydi. Bu esa noto‘g‘ri boshqaruv qarorlarining qabul qilinishiga olib kelishi mumkin.

Boshqaruv hisobi samaradorligiga ichki audit va nazorat tizimi ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Ichki audit tizimi orqali korxonaning moliyaviy faoliyati, xarajatlar holati va resurslardan foydalanish samaradorligi muntazam nazorat qilinadi [8]. Bu esa moliyaviy intizomni kuchaytirish va noqonuniy xarajatlarning oldini olish imkonini beradi. Shuningdek, ichki nazorat tizimi korxona faoliyatidagi xatolarni o‘z vaqtida aniqlash va ularni bartaraf etishda muhim vosita hisoblanadi.

Bugungi kunda boshqaruv hisobi strategik boshqaruv bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanmoqda. Strategik boshqaruv korxonaning uzoq muddatli maqsadlarini belgilash va ularga erishish yo‘llarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Boshqaruv hisobi esa ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiy axborotlarni taqdim etadi [3]. Shu sababli zamonaviy korxonalarda boshqaruv hisobi faqat moliyaviy natijalarni qayd etish bilan cheklanib qolmay, balki strategik rivojlanishning muhim instrumentiga aylanmoqda.

Xalqaro tajribada “Balanced Scorecard” tizimi strategik boshqaruv va boshqaruv hisobining integratsiyalashgan shakli sifatida keng qo‘llaniladi [3]. Mazkur tizim korxona faoliyatini faqat moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida emas, balki mijozlar ehtiyoji, ichki biznes jarayonlari va innovatsion rivojlanish ko‘rsatkichlari asosida ham baholash imkonini beradi. Natijada korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlash imkoniyati oshadi.

O‘zbekistonda ham boshqaruv hisobini rivojlantirish va xalqaro standartlarga moslashtirish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, korporativ boshqaruv tizimini rivojlantirish, xalqaro moliyaviy hisobot standartlarini joriy etish va raqamli iqtisodiyotga o‘tish boshqaruv hisobi tizimining takomillashishiga xizmat qilmoqda [8]. Shu bilan birga, davlat tomonidan tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash, soliq tizimini soddalashtirish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etish boshqaruv hisobi samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Biroq mavjud muammolar ham saqlanib qolmoqda. Ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobi faqat moliyaviy hisobot tayyorlash vositasi sifatida qaralmoqda. Natijada uning strategik boshqaruvdagi roli to‘liq namoyon bo‘lmayapti. Bundan tashqari, ayrim korxonalarda zamonaviy dasturiy ta’minotlardan foydalanish darajasi pastligi sababli boshqaruv hisobi jarayonlari qo‘lda amalga oshirilmoqda [4]. Bu esa hisobotlarning kechikishi va xatolar sonining ortishiga olib kelmoqda.

Kichik biznes subyektlarida boshqaruv hisobini tashkil etish bilan bog‘liq asosiy muammolardan biri moliyaviy resurslarning yetishmasligidir. Zamonaviy ERP tizimlari va analitik platformalarni joriy etish katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi [11]. Shu sababli ko‘plab kichik korxonalar boshqaruv hisobining soddalashtirilgan shakllaridan foydalanishga majbur bo‘lmoqda. Bu esa ularning iqtisodiy samaradorligini to‘liq baholash imkoniyatini cheklaydi.

Tahlillar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, boshqaruv hisobining samarali tashkil etilishi korxonaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli korxonalarda boshqaruv hisobini takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va malakali mutaxassislar tayyorlash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida boshqaruv hisobi tizimini avtomatlashtirish korxonalarning tezkor va aniq boshqaruv qarorlarini qabul qilishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, korxonalarda ichki nazorat va audit tizimini kuchaytirish, strategik rejalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish ham boshqaruv hisobi samaradorligini oshirishning muhim

yo‘nalishlari hisoblanadi. Kelgusida xalqaro tajribani chuqur o‘rganish va innovatsion texnologiyalarni boshqaruv hisobi amaliyotiga keng joriy etish xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, boshqaruv hisobi xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini samarali boshqarishning muhim iqtisodiy vositasi hisoblanadi. U korxona resurslaridan oqilona foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish, moliyaviy natijalarni yaxshilash va strategik qarorlar qabul qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari boshqaruv hisobining samarali tashkil etilishi korxonalarning rentabelligini oshirish, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish esa boshqaruv hisobi tizimining samaradorligini yanada oshiradi.

Kelgusida xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv hisobini rivojlantirish uchun xalqaro tajribani keng joriy etish, raqamli texnologiyalarni qo‘llash va malakali kadrlar tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – Pearson Education, 2018. – pp. 25–48.
2. Drury C. Management and Cost Accounting. – Cengage Learning, 2018. – pp. 41–79.
3. Kaplan R.S., Atkinson A.A. Advanced Management Accounting. – Pearson, 2015. – pp. 52–103.
4. Romney M.B., Steinbart P.J. Accounting Information Systems. – Pearson, 2018. – pp. 115–164.
5. Hilton R.W., Platt D.E. Managerial Accounting. – McGraw-Hill Education, 2017. – pp. 67–118.
6. Hansen D.R., Mowen M.M. Managerial Accounting. – South-Western College Pub, 2019. – pp. 91–140.
7. Cooper R., Kaplan R.S. “Measure Costs Right: Make the Right Decisions.” Harvard Business Review, 1988. – pp. 96–103.
8. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimi bo‘yicha me’yoriy hujjatlar to‘plami. – Toshkent, 2023. – 45–78-betlar.
9. Garrison R.H., Noreen E.W., Brewer P.C. Managerial Accounting. – McGraw-Hill, 2021. – pp. 121–177.
10. Atrill P., McLaney E. Management Accounting for Decision Makers. – Pearson, 2019. – pp. 88–126.
11. Davenport T.H. Mission Critical: Realizing the Promise of Enterprise Systems. – Harvard Business School Press, 2000. – pp. 133–169.
12. World Bank. Improving Business Performance through Management Systems. – Washington DC, 2022. – pp. 54–73.